

Ярослав ЯРЕМКО
(Дрогобич)

СМИСЛОВИЙ ОРЕОЛ ФРАНКОВОГО СЛОВА: ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ ВИМІР

УДК 811.161.2'42:821.161.2.09(092)

У статті висвітлюється ще одна грань «Франка незнаного» (Є. Маланюк) – його фундаментальний внесок в українську когнітивну лінгвістику, оскільки саме лінгвокогнітивні ідеї вченого сформували в українському мовознавстві основи цієї міждисциплінарної науки. Шляхом антропоцентричного підходу окреслено смисловий потенціал Слова в художній картині світу поета, його духовно-енергетичний зв'язок із когнітивною картиною світу автора.

Ключові слова: І. Франко, концептосфера, синергетика слова, мовленнєва діяльність, художня картина світу.

Постановка проблеми. Традиційним об'єктом семасіології є значення. Множинність дефініцій, що окреслюють це поняття, ілюструють ту типову у науці ситуацію, коли вчені дивляться в одному напрямку, але бачать не одне і те ж – аж до самозаперечення. Так, наприклад, у праці К. Огдена та А. Річардса «Значення значення» подано 16 дефініцій цього поняття [11, с. 10]. Нині кількість інтерпретацій цього ключового поняття семасіології відчутно збільшилася, що пов'язано з розширенням наукової парадигми – від лінгвоцентричної, згідно з якою мова розглядається як об'єктивно існуюча самодостатня система, до антропоцентричної, де у центрі уваги – людина, її світо-і себепізнання, відбите у мовленнєвій (комунікативній) діяльності. Відтак у сучасних семасіологічних студіях знову отримує друге дихання діяльнісно-антропоцентричний підхід до значення. Він спрямований «на встановлення зв'язку його глибин з культурно-історичним буттям народу, енергетично-психологічним та соціальним його існуванням» [11, с. 12].

Наріжним каменем для дослідження взаємодії і взаємовпливу корелятивів «мова в людині ↔ людина в мові» послужила ідея В. фон Гумбольдта про духовно-енергетичну (духовно-динамічну) сутність мови, її спорідненість з народом – творцем цієї мови. Цю ідею успішно збагачували В. Вундт, Г. Штейнталь, О. Потебня, зокрема у праці «Думка і мова» (рос. «Мысль и язык») (1862). Над питанням

«як много важить слово» у духовній структурі людини (народу) задумався й Іван Франко, закладаючи таким підходом основи сучасної української когнітивної лінгвістики. Однак його внесок у розуміння духовної синергетики рідної мови, попри увагу до концепції Франкомовознавця, ще потребує відповідних студій. Бажанням хоч якоюсь мірою зменшити цю лакуну у пізнанні «космосу Слова Івана Франка» [5, с. 2] і продиктована **мета цієї статті**.

Виклад нового матеріалу. Актуальність дослідження значущості слова у концептосфері І. Франка підсилює той факт, що лінгвофілософські ідеї В. фон Гумбольдта були наприкінці XIX ст. певною мірою призабуті, а на початку XX ст. навіть витіснені структуралізмом» [3, с. 84]. І. Франко розумів, що таку розкіш – розглядати мову в її іманентному вимірі «як річ в собі і для себе» – можуть собі дозволити наукові репрезентанти мов державних націй. У тогочасному соціокультурному контексті територіально і мовно роздвоєної України мова ставала не просто засобом спілкування, тим більше не «системою правил сполучуваності й вживання знаків «з погляду Ф. де Соссюра, а визначальним засобом утвердження національної ідентичності, вагомим націє- і державотворчим чинником. До характеристики такої ситуації доречно прикладається думка Ю. Шевельова, що коли пишеш про історію мови державної – пишеш про історію мови; коли ж йдеться про мову бездержавну, то пишеш про боротьбу за її державність. Перед Франком як основоположником української когнітивної лінгвістики постало історично задавнене завдання – кардинально модернізувати, як сказали б сучасні когнітологи, національну концептосферу. Термін *національна концептосфера* трактуємо як сукупність *психоментальних* утворень (концептів), що відображають пізнану народом дійсність, його інформаційну базу мислення. Разом зі стереотипами свідомості, що мають культурну зумовленість, концептосфера творить когнітивну картину світу. Ясна річ, чим багатша культура нації, її література, наука, мистецтво, історичний досвід, тим багатша її концептосфера, а в результаті – виразніша і когнітивна картина світу. Маючи інтегральний, загальнонародний характер, когнітивна картина світу постає своєрідним образом-інваріантом дійсності, що реалізується у пізнавальній та комунікативній діяльності носіїв певної мови. Іншими словами, когнітивна картина світу постає у двох вимірах: з одного боку, певним абстрактним утворенням, з іншого – когнітивно-психологічною реальністю, що виявляє себе у мисленні, почуттях, стереотипах поведінки (фізичної чи комунікативної) народу. Існуюча у свідомості когнітивна картина світу відбита у мовній картині світу, яку з огляду на її опосередковану функцію

називають світом у дзеркалі мови. Звісна річ, що цей позамовний світ у дзеркалі української мови дофранкового періоду був досить однобоким і архаїчним, позаяк значною мірою відтворював світосприйняття здебільшого неписьменного селянина. Культивування ідеї народництва з його фетишизацією всього етнографічно-селянського, поширений в колах українофілів погляд на українську мову лише як на мову для «домашнього обихода» (М. Костомаров) призводив у когнітивному плані до «зниження рівня думки» (О. Потебня), а в культурній сфері прирікав її на маргінес. Тому на зламі XIX – XX ст., на який припадає творчість І. Франка, потреба у модернізації як когнітивної, так і мовної картин світу назріла і перезріла.

Суть цієї модернізації полягала передусім в еволюції свідомості українського суспільства, точніше – в переакцентації його світоглядних орієнтирів. Це означало подолання хронічно українських поведінкових стереотипів типу «моя хата скраю», «якось-то воно буде» тощо, зміну ментальних устремлінь – від «народу замученого, розбитого» до «хазяїна домовитого» [15, с. 537]. Особливу надію покладав І. Франко на найбільш продуктивну, освічену частину українства – інтелігенцію, значна частина якої була вражена мовним дуалізмом як наслідком ментально-світоглядної роздвоєності: «gente Ukrainus, natione Russus (Polonus)». Вірус москвофільства передався, зокрема, одному із його апологетів А. Петрушевичу, якому поет адресував такі слова:

Діалект, а ми його надишем
Міццю духу і огнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови [14, с. 155].

У цих рядках варто звернути увагу на два показові моменти: по-перше, вони є ілюстрацією онтологічного й історичного оптимізму І. Франка, пророчої віри поета у будущину українського народу, його когнітивну здатність «записати» українську мову «самостійно між культурні мови»; по-друге, ґрунтовно знаючи німецьку лінгвофілософську традицію, І. Франко розвивав ідею про енергетейну сутність мови. У лінгвофілософській концепції Франка мова теж постає живим організмом, який можна наснажити «міццю духу і огнем любови» [14, с. 155]. Ці два положення стали засадничими для розбудови світоглядної структури української людини як вшир – в напрямку освоєння новітньої концептуальної (поняттевої) картини світу через інтелектуалізацію мови, так і вглиб – через усвідомлення синергетичної

сутності рідної мови як вияву всього, за Франком, «чим може вгору дух піднятися» [19, с. 212].

Перефразовуючи відомий імператив Гете, можна сказати: «Хто хоче зрозуміти поета, мусить іти у його світ». І тут потрібно усвідомити, «як много важить слово...» [14, с. 172] мислителя, відчутти нурти духу, «що тіло рве до бою» [15, с. 22] і хоч би боковим зором схопити – більшою чи меншою мірою – огром його концептосфери. Саме так – більшою чи меншою мірою, тому що концептосферу людини чи народу як сферу знань (зовнішніх і внутрішніх) можна осягнути настільки, наскільки вона є омовленою, словесно вираженою. Значна і, мабуть, більша частина концептосфери і її репрезентанта – слова-концепту може не мати словесного втілення і залишається у надрах внутрішнього мовлення (потік свідомості, внутрішній монолог, автодіалог, внутрішня реакція). Бо ж, справді, далеко не кожне відчуття чи пережиття можна передати словами, скажімо: величаві переливи церковного дзвону, відчуття приходу весни чи оцінку роботи українського парламенту (щоправда, з приводу цієї «роботи» у народу знаходяться оцінні вислови, які важко назвати дипломатичними). Невипадково сучасні когнітивісти називають концептом «інформацію, що переживається», «квант пережитого знання». Те, що залишається неозвученим, поза вербальним «кадром», у філософії екзистенціалізму трактується як *немовлене*. Категорію «немовленого» Мартін Гайдеггер розглядає невідривно від категорій «адоративного» (втаємниченого) і «увіреного»: «Хтось мовчить, він не говорить, і в немовленні може сказати багато чого». *Немовлене* – це не лише те, що позбавлене озвучування, а й неказане, ще не показане, те, що не сягнуло з'яви. Те, що взагалі мусить zostаватися немовленим ... Це таємниця. Увірене мовить як присуд у сенсі наданого, мовлення якого навіть не потребує озвучення [4, с. 213]. Йдеться насамперед про трансцендентний рівень комунікативної особистості, де слово набуває потужної енергетики, де його духовна сила сягає апогею. На цьому рівні слово виступає як носій таємниці. Адже те, у що людина вірить, не потребує слів і не підлягає словесному декодуванню. Це молитва серця і духу. Будучи не озвученою, не сказаною, вона все одно стає почутою. Саме так молився Мойсей, і Господь почув його молитву:

Хоч ти заціпив уста
Так, що й слова вони не говорять,
Але я чую аж тут,
Як твоє серце кричить [13, с. 192],

– читаємо у Франковій поемі «Мойсей». Звідси випливає, що серцевиною енергетики слова є, звичайно, не його властивість набувати смислових обертонів, а здатність бути духовною силою у житті народу чи окремої людини.

Як зауважує проф. З. Гузар, «Франко з юних літ у глибинах свого духу жив Біблією (ще в гімназії він перекладав Книгу Йова». Тому «релігійна свідомість як форма і спосіб індивідуального та загального буття була глибоко вкорінена в єство Франка. Він не тільки фундаментально знав Святе Письмо – він ним жив» [5, с. 17]. Так розвіюється донедавна існуючий міф про атеїзм І. Франка.

У лінгвофілософській концепції І. Франка *слово*, живе, протейно мінливе – «одно сердечне, теплеє слівце» [14, с. 172] і «одно сердите, згіднеє слівце» [14, с. 172] – набуває анімістичних ознак. Це підтверджує філософська поезія «Якби ти знав, як много важить слово» [14, с. 172-173], яку можна назвати одою Слову. Підкреслюючи духовно-енергетичний потенціал *слова*, поет вдається до дев'ятикратного озвучення вислову «якби ти знав...». Ці слова обрамлюють кожную дев'ятирядкову строфу: ними вона починається (анафора), ними і закінчується (епіфора), окрім четвертої строфи. Звичайно, емоційне нагнітання підсилює енергію *слова*, внаслідок чого риторичне звертання набуває тональності благання-нагадування. Але емоційна насиченість є лише фоном, що має увиразнити пізнавальну (когнітивну) енергію, яка акумулюється в слові. Особливо якщо це Слово Євангельське. Звідси – ті ремінісценції, які перекликаються з євангельськими оповідями, зокрема: поаток вірша «якби ти знав, як много важить слово...» – це алюзія до Євангелія від Івана: «Спочатку було Слово» [8, с. 113], так само як і завершення вірша словами: «Не бійтеся! Се я» – алюзія до звернення Ісуса Христа до апостолів у човні під час бурі [9, с. 55]. Маємо ще одне обрамлення (алюзіями): воно ніби символізує те опертя, завдяки якому людина може бачити над собою високе небо і «рости серцем» [14, с. 173], кажучи словами Франка. Тяжіння до неба, до вищих смислів буття власне і робить людину людиною.

Вплітаючи у канву поезії «Якби ти знав...» Євангельські ремінісценції, мислитель розкриває магічну і містичну силу Слова того, хто до своїх учнів «в бурю йшов по гривах хвиль розлогих» [14, с. 173] – Ісуса Христа. Слово Спасителя у сприйнятті І. Франка – дар і диво. Але магічного впливу, на думку автора, воно може набувати і в устах людини. Причому цей вплив може бути двояким – як позитивним, так і негативним, залежно від того, якою енергією заряджає своє слово сама людина. Енергетично полярний вплив *слова* на людину бачимо в антитезах, пор.:

Якби ти знав, як много важить слово,
Одно сердечне, теплеє слівце!
Глибокі рани серце як чудово
Вигоює – якби ти знав оце! [14, с. 172].

А з іншого боку:

Якби ти знав, які глибокі чинить рани
Одно сердите, згїрднєє слівце,
Як чисті душі кривить, і поганить,
І тройть на весь вік, – якби ти знав оце! [14, с. 172].

Такі узагальнення мають автобіографічне підґрунтя. Різну спрямованість магічного впливу *слова* на людину спостерігаємо, зокрема, у Франковому «способі малювання складного людського чуття» [14, с. 120], втіленого у збірці «Зів'яле листя», яку поет називав «ліричною драмою» [13, с. 117]. Душу ліричного героя – автора переповнюють суперечливі почуття, породжені енергією почутого ним *слова*. Хвилю безмірної і бурхливої радості в його душі здатні викликати слова, на які він сподівається:

Якби ти слово прорекла мені,
Я б був щасливий, наче цар могучий,
Та в серці щось порвалось би на дні,
З очей би сліз потік поллявся рвучий [13, с. 123].

Але психологічний стан героя-автора різко змінюється, коли він чує: «Не надійся нічого!» [13, с. 126].

«Як ти могла сказати се так рівно,
Спокійно, твердо? Як не задрижав
Твій голос в горлі, серце в твоїй груді
Биттям тривожним не зглушило ті
Слова страшні: «Не надійся нічого» [13, с. 126].

У наведених вище строфі спостерігаємо певний синергетичний парадокс. Річ у тім, що озвучене *слово* «величезною владою впливає на душевне життя спершу того, хто це слово вимовляє, а потім – [...] від доторкування до душі, енергією» – на того, кому воно адресується [12, с. 241]. У цій конситуації озвучені слова для мовця-адресанта були

звичайними, тому і сказані «рівно, спокійно, твердо»; для адресата-ліричного героя вони були «слова страшні». Відтак власне синергетичної взаємодії, тобто поєднання двох енергій, коханої і героя-автора не відбулося, і причина цього – різний стан душі, неподілене кохання.

Певна річ, зображати І. Франка в іпостасях послідовного метафізика чи кордоцентриста означало б мимоволі перебільшувати одні і применшувати інші грані синтетичного світобачення мислителя, штучно випрямляти його хоч і цілеспрямовану, однак непросту дорогу до істини, яку він «шукав собі сам» [21, с. 115]. Шукав розумом, але при цьому опирався на «дух, що тіло рве до бою» [15, с. 22] і як «син народу» [13, с. 186] усім своїм єством відчував дух рідної мови. Адже «характер народу і особливості його мови разом і за взаємної згоди з'являються із недосяжної глибини духу» [11, с. 32], – підкреслював О. Потебня. Ідею такого синтезу розвивав і Франко, коли, зокрема, оцінював переклад Євангелія українською мовою за цією ж екзистенційною міркою – «духом народної мови» [18, с. 66]. Не «язикові доктрини», а «щире чуття» [18, с. 67] духу рідної мови є, на думку мислителя, першоосновою пізнання глибин Євангелія: «Виходить прецікава річ, що найстарший переклад, Пересопницьке Євангеліє, являється з сього погляду взірцем, якого не досягли ані Лободовський, ані Куліш з Пулюєм і з яким зрівнявся один Морачевський, зрікшись всякої язикової манірності та глибоко вникнувши в *дух української народної мови* (підкреслення наше – Я.Я.) [18, с. 66]. Ці слова, сказані 1906 р., свідчать, що на завершальному (ідеалістичному) етапі світоглядної еволюції мислителя оцінка значення рідної мови зазнає помітної переакцентації.

У цьому плані показовим є зіставлення місця і значення мови в ієрархії цінностей Франка-позитивіста і Франка-ідеаліста. Позитивістський фон простежується, скажімо, у такій думці: «Мова, хоч і який коштовний скарб, не є все таки найвищим скарбом; що життя народу і його розвій, придбання економічні, громадські і духові є скарби далеко важніші, для котрих мова є тільки одним із способів» [16, с. 175]. Можна припустити, що мотиви обездуховненого раціоналізму, практицизму нав'язані впливом Михайла Драгоманова, – за оцінкою І. Франка, «могутньої і в високій мірі суцільної особи» [20, с. 423], який попри те вважав, що «про сталість національних ознаків і говорити смішно» [13, с. 358] і культивував просвітницько-утилітарне бачення мови: «Мова є спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта» [13, с. 162]. І далі: «Мова не святощ, не пан людини, а слуга. Література мусить нести у маси народу просвіту якнайлегшим способом» [13, с. 366]. Однак примат демократично-ліберальних засад над національним ідеалом був неприйнятним для Франка-ідеаліста,

який пізніше скаже: «Брак віри в національний ідеал [...] був головною трагедією в житті Драгоманова» [29 XXXXV: с. 283]. Після ідейної трансформації вчений розглядає мову як духовну силу, що пронизує усе людське єство, заторкує в ньому глибинні почуття. Це підтверджує сучасна когнітивна лінгвістика, яка оперує поняттями «домовний рівень» (архетипна семантика), «надмовний (трансцендентний) рівень», що притаманні психоментальній структурі концептуальної (цілісної) особистості. Втіленням такого типу особистості – «цілого чоловіка» – була когнітивна і комунікативна діяльність І. Франка. Невипадково на етапі світоглядного ідеалізму для нього стають нерозривними поняття «ідеал національної самостійності» [20, с. 285], «народ», «рідне слово», образ якого є одним із провідних у його творчості:

Задарма в слові твому іскриться
І сила й м'якість, дотеп і потуґа
І все, чим може вгору дух піднятися? [19, с. 212].

Звідси випливає, що джерелом енергетики *рідного слова* виступає закладена в ньому духовна сила народу, його прагнення бути вільним. Чи не тому поштовхом до національного відродження завжди є боротьба за рідну мову? Проникаючи у суспільну свідомість, *рідне слово* в цьому процесі відіграє особливу роль – націє- і державотворчу, позаяк сприяє тому, щоб «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного, культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла [20, с. 404]. У таких соціокультурних умовах особливої ваги набуває мовна стійкість як окремої людини, так і всього етносу. І тут Франко великі надії покладає на *рідне слово*:

О, якби хвилю вдать, що слова слуха,
І слово вдать, що в хвилю ту блаженну
Вздоровлює й огнем живущим буха! [19, с. 212].

Поет свідомий духовної сили *рідного слова*, яке «в хвилю ту блаженну» стає «більше від самого себе. І при тому більше подвійно: будучи самим собою, воно разом з тим є і суб'єктом пізнання, і об'єктом пізнання» [12, с. 269]. Так відбувається поєднання двох енергій: людини як творця *рідного слова* і *рідного слова* як творця людини. Ця взаємодія і породжує явище синергії (від. гр. *συνεργεία* «спільна енергія»). Воно

є ключем до розуміння творчого кредо І. Франка: « [...] Щоб душа твору була частиною моєї душі» [21, с. 115].

Висновки. Взагалі пізнання людини через Слово – це лише наближення до таїни, якою є сама людина. Рідній мові у цьому процесі належить особлива роль, оскільки вона служить символічним синергетичним середовищем між зовнішнім і внутрішнім світами людини [3, с. 55]. Наука не володіє таким інструментарієм, щоб дозволив проникнути у найпотаємніші куточки внутрішнього світу людини, тим більше якщо йдеться про універсум І. Франка – явище, унікальне не лише в українській, але й у світовій культурі. Щоб збагнути феномен І. Франка, осмислити й переосмислити в контексті сьогодення, його передусім треба прочитати, тобто почути. Адже ще з часів античності відомо: «Заговори, щоб я тебе побачив».

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Наука, 1966. 368 с.
2. Баган О. Світоглядна еволюція Івана Франка як ключ до розуміння його творчості // Іван Франко у школі. Збірник науково-методичних праць / Ред. кол. М.Гуняк (гол. ред.), Л.Гулевич, О.Баган та ін. Випуск перший. Дрогобич, 2003. С. 6-14.
3. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 187 с.
4. Гайдеггер М. Дорогою до мови / пер. з нім. В. Кам'янця. Львів: Літопис, 2007. 232 с.
5. Гузар З.П. Вступ до франкознавства: монографія. Дрогобич: ДДПУ ім. І.Я. Франка, 2008. 358 с.
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Серия: Языковеды мира. /пер. с нем. Г. Рамишвили. Москва: Прогресс, 1984. 400 с.
7. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. 595 с.
8. Євангелія від Йоана // Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту [Текст] : Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Б.м. [б.в.], 1992. 959 с.
9. Євангелія від Марка // Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту [Текст] : Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Б.м. [б.в.], 1992. 959 с.
10. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. Учебное пособие. Смоленск: Издательство СГУ, 1997. 400 с.

11. Селіванова О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики: аналітичний огляд: навч. посібник. Київ: Фітосоціоцентр, 1999. 148 с.
12. Флоренский П.А. Имена. Харьков: ИКП Паритет-ЛТД, 1994. 608 с.
13. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 2. 543 с.
14. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 3. 445 с.
15. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 1. 502 с.
16. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1980. Т. 28. 442 с.
17. Франко І. Двоязычність і дволичність // Літературно-науковий вісник. Львів, 1905. Т. 30. Кн. 6. с. 231–244.
18. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1981. Т. 37. 600 с.
19. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1976. Т. 5. 381 с.
20. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 45. 575 с.
21. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 50. 650 с.

Yaroslav Yaremko
(Drohobych)

THE SEMANTIC HALO OF THE FRANKISH WORD: THE LINGUISTIC-COGNITIVE DIMENSION

The article highlights another facet of “Franko the Unknown” (Ye. Malaniuk) – his fundamental contribution to Ukrainian cognitive linguistics as the linguistic and cognitive ideas of the scientist formed the basis of this interdisciplinary science in Ukrainian linguistics. Using an anthropocentric approach, the semantic potential of the Word in the poet’s artistic worldview and its spiritual and energetic connection with the author’s cognitive worldview are outlined.

Keywords: I. Franko, conceptosphere, synergy of the word, speech activity, artistic picture of the world.